

ВИДАТНИЙ ГЕОЛОГ УКРАЇНИ – ПРОФЕСОР СЕРГІЙ АМВРОСІЙОВИЧ МОРОЗ

(До 80-річчя від дня народження)

М.М. Шаталов, В.А. Михайлов, О.М. Іванік, М.С. Огняник

В історії розвитку геологічної думки другої половини ХХ ст. творчість відомого геолога України професора Сергія Амвросійовича Мороза (1937-1997) посідає почесне місце. В колишньому СРСР він був наймолодшим доктором наук у геології того часу. Його колеги та учні вважали, що він геолог від Бога. Понад 40 років дослідник проводив геологічні роботи в Україні та інших регіонах. Його науковий доробок вражає – 250 наукових праць, серед яких близько 50 книг і брошур. Вчений-геолог і філософ С.А. Мороз відрізнявся надзвичайно широким колом наукових інтересів. Він опрацьовував проблеми геологічної будови континентів і Світового океану, стратиграфії і палеонтології, палеогеографії і тектоніки, геології нафти і газу, географічного землезнавства, теорії біосфери та охорони довкілля, історії, методології і філософії наук про Землю. Розроблена ним оригінальна стратиграфічна схема палеогенової системи Східно-Європейської платформи (СЄП) і Кримсько-Кавказької області донині використовується в Україні та за кордоном. Вчений вперше розшифрував олістостромну природу загадкових Канівських гір. Дослідником опрацьована також оригінальна методолого-філософська концепція біосферної форми руху земної матерії, що безпосередньо є продовженням ідейної спадщини насамперед В.І. Вернадського та його учня Я.В. Самойлова.

Сергій Амвросійович Мороз народився 21 лютого 1937 р. у м. Київ у сім'ї службовців. У 1955 р. закінчив з медаллю середню школу, а в 1960 р. з відзнакою – геологічний факультет Київського державного університету (КДУ) ім. Т.Г. Шевченка. Після закінчення університету став до роботи в Інституті геологічних наук (ІГН) АН УРСР. У березні 1962 р. С.А. Мороз повертається в КДУ, де працює старшим геологом в експедиції Науково-дослідного сектору.

В цей час дослідник здійснював геологічну зйомку Лівобережжя України та одночасно навчався в заочній аспірантурі на кафедрі історичної геології, яку очолював у той час проф. М.М. Ключников. Це дозволило молодому вченому у розрізах сотень свердловин зібрати унікальну колекцію викопних молюсків, опрацьовавши яку, він дійшов висновку про суто палеоценовий вік відкладів *сумської світи*, їхню синхронічність з палеоценовими відкладами Поволжя і світи «сивак» низовинної Польщі. Зокрема, це свідчило також про існування величезного субширотного моря – протоки між Північною Європою і південно-східною окраїною СЄП, яке він згодом назвав «палеоценовим морем Архангельського».

На початку 1966 р. С.А. Мороз достроково підготував і захистив кандидатську дисертацію «Сумська світа палеоцену Дніпровсько-Донецької западини». Головний його опонент проф. ІГН АН УРСР О.К. Каптаренко-Черноусова визначила її як дослідження докторського рівня.

У подальшому, вивчивши геологічний розріз лівого берега р. Сухий Ташлик, С.А. Мороз на Українському щиті (УЩ) в с. Лузанівка на Черкащині вперше відкрив місцезнаходження палеоценових відкладів з унікальними за станом збереження рештками систематично різноманітної фауни, передусім молюсків. Лузанівське місцезнаходження морської палеобіоти палеоцену за багатьма якісними і кількісними показниками виявилось найкращим у світі. Таким чином, *відклади Лузанівського розрізу з унікальними молюсками перетворилися для біостратиграфів світу на справжню палеонтологічну Мекку*.

У 1972 р. С.А. Мороз успішно захистив докторську дисертацію «Палеоцен Дніпровсько-Донецької западини» і став наймолодшим за віком доктором геолого-мінералогічних наук у колишньому СРСР.

Потому вчений упродовж майже 20 років продовжував вивчати Лузанівське місцезнаходження фауни, аналізував і узагальнював наслідки біостратиграфічних і суто геологічних досліджень. Після повернення з «одеського заслання» до Київського університету, очоливши там в 1983 р. кафедру загальної та історичної геології, проф. С.А. Мороз організував проведення завершальних геолого-стратиграфічних досліджень Лузанівського місцезнаходження морської палеобіоти палеоцену і дотичних територій із застосуванням буріння свердловин і проходки гірничих виробок, передусім каналів, шурфів. Протягом п'яти років спеціальна геологічна експедиція кафедри активно проводила цілеспрямовані польові роботи з метою розкриття історико-геологічної природи цієї унікальної пам'ятки геологічного минулого. Зрештою, вченими ґрунтовно було сформульовано та опубліковано висновок: «...1 – на Українському щиті в районі сс. Лузанівка, Райгород, Ярове (відкрите вперше відслонення) Черкащини від поступних розмивів збереглася фаціально мінлива товща (потужність у відслоненнях і неглибоких шурфах порядку 5 м) палеоценових відкладів, що демонструє їх повний стратиграфічний розріз і віддзеркалює палеогеографічний зв'язок «бореального» і «тетичного» (тропічного) морських басейнів палеоценової епохи; 2 – є всі підстави для виділення Лузанівського страторегіону палеоцену Євразії, що має безперечно розцінюватися як велике досягнення української геології у справі вирішення актуальних проблем щодо створення міжнародної шкали геологічного часу, глобальних геологічних кореляцій».

Новітні досягнення у пізнанні історико-геологічної природи Лузанівського страторегіону палеоцену Євразії зводяться до наступного. Встановлено, що так звана «райгородська товща» є олістостромовою товщею морського походження – її потужність до 200 м. Палеоценові відклади Лузанівського страторегіону палеоцену вперше відокремлені у лузанівську серію (аналог сумської серії чи надгоризонту Дніпровсько-Донецької западини – ДДЗ), що включає макартитську (дат – нижній монс) і ташлицьку (верхній монс – тенет) світи з урахуванням результатів досліджень усіх наявних комплексів макро- і мікробіоти. Лузанівська серія залягає здебільшого з невеликим стратиграфічним переривом на «райгородській товщі» пізнього маастрихту та трансгресивно перекивається безкарбонатними піщаними осадами нижнього еоцену. Важливо, що в товщі лузанівської світи встановлені майже всі

стандартні датувальні рівні за планктонними організмами (*коколітофори*, *диноцисти*, *форамініфери*), що зайвий раз підкреслює значущість Лузанівського страторегіону палеоцену Євразії.

Одеський період науково-викладацької діяльності (1977-1983) для проф. С.А. Мороза був достатньо дійовим і творчим. Він активно працював, а результати геологічних розвідок на півдні України згодом виклав у монографії «*Геологічна будова Північного Чорномор'я*» (1995). Зокрема, на півдні України він встановив причину відсутності у нормальному стратиграфічному розрізі вище понтичних відкладів осадів кімерію – пліоцену. За висновками вченого, це зумовлено різкою неотектонічною активізацією упродовж післяпонтичного часу, коли на території Центрального Причорномор'я почали утворюватися вкладено-врізані товщі солонуватоводних відкладів, а на Керченському півострові Криму – своєрідні мульди, де формувалися поклади осадових залізистих руд.

Стратиграфічні дослідження всебічного характеру дозволили С.А. Морозу встановити, що теперешній *алохтон Канівських дислокацій* стадійним чином активно формується починаючи з пліоцену внаслідок підйому окремих блоків і брил фундаменту з утворенням олістолітів переважно палеогенових порід. «Матриksom» для цих олістолітів слугують різновікові алювіальні утворення антропогену, насамперед верхнього плейстоцену. Поетапний прояв механізму формування олістостромних товщ розпочався ще наприкінці крейдового періоду в зв'язку з проявом ларамійської фази альпійського тектоорогенезу. Взагалі, на думку С.А. Мороза, Канівські дислокації є унікальним прикладом платформного детерогенезу, що найбільш виразно проявляється у пізньому антропогені. Отримані наукові дані відобразилися в монографії «*Рельєф і геологічна будова Канівського Придніпров'я*» (1971).

Без перебільшення можна сказати, що стратиграфічні шукання, передусім вивчення палеогенових відкладів є пріоритетними у творчості С.А. Мороза. Ним опрацьовані стратиграфічні схеми палеогену Північної України, Донбасу, ДДЗ, УЩ тощо. У межах УЩ і ДДЗ вчений, наприклад, докорінним чином удосконалив стратиграфічну схему палеогенових відкладів, змінив усталені впродовж багатьох десятиліть хрестоматійні і недосконалі уявлення. Наразі у складі палеоцену вперше виділено *сумський надгоризонт*, нижнього еоцену – *канівський надгоризонт*, середнього і верхнього еоцену – *бучацький горизонт*, кийвський надгоризонт. Берецький

та новопетрівцівський горизонти віднесено до міоцену, розріз якого завершується товщею «*горизонту строкатих глин*», стратиграфічний рівень котрої відповідає понтичному ярусу півдня України. Водночас Сергій Амвросійович дійшов оригінального висновку «...щодо часів розвою палеогеографічного максимуму (оптимуму) палеогенової та еоценової трансгресій на теренах Північної України та на величезній території Східно-Європейської платформи і дотичних регіонів». За висновками вченого, максимум палеогеографічного розвитку палеогенового епіконтинентального басейну (палеоценове море Архангельського) припадає на мерлинський час, коли утворилися товщі бітумінозних і силіцитових порід, що раніше інтерпретувалися як свідчення регресії палеогенової акваторії. Максимум палеогеографічного розвитку морського басейну київського часу фіксується товщами порід обухівського і куренівського горизонтів, котрі до цього визначали як утворення регресивного етапу.

Грунтовний палеонтологічний матеріал дозволив С.А. Морозу цілеспрямовано вивчати стратотипові та опорні розрізи палеогену СЄП і суміжних регіонів, насамперед басейну Дону, Поволжя, Прикаспію, Прибалтики, а також Польщі, Німеччини і Данії. Величезний фактологічний матеріал зі стратиграфії палеогенових відкладів було викладено в одноосібних та колективних (з П.Ф. Гожиком, Е.Б. Савроном, Е.Т. Палієнком, І.Н. Сулімовим) монографіях: «*Проблема Датського ярусу Руської платформи*» (1967); «*Палеоцен Дніпровсько-Донецької западини*» (1970); «*Фауна молюсків палеоцену Дніпровсько-Донецької западини*» (1972); «*Кайнозойські моря Донбасу*» (1975); «*Розвиток і зміна молюсків на рубежі мезозою і кайнозою*» (1981); «*Геологія Північного Чорномор'я*» (1995).

На рівні монографічних видань вчений опрацьовував також проблеми геологічної будови та екології континентів і Світового океану. У співавторстві з О.Ю. Митропольським надруковано: «*Геологічний пошук у Світовому океані*» (1986); «*Модель морського кремненакоплення*» (1988); «*Екологія внутрішніх морів за умов антропогенного стресу*» (1989); «*Геохімічний моніторинг Чорного моря*» (1990); «*Теоретичні та методологічні питання вивчення морських геосистем*» (1995).

Геологічній громадськості України і зарубіжжя широко відомі також особисті і колективні (з В.І. Онопрієнком і Є.П. Ларченковим)

монографії вченого з історії, методології та філософії наук про Землю: «*Філософські проблеми геологічної науки*» (1983); «*Просторово-часові аспекти стратиграфії*» (1988); «*Методологічний аналіз стратиграфічних границь*» (1988); «*Основи пізнавального процесу в сучасній геології*» (1989).

Вперше в Україні вчений започаткував історико-методологічну галузь геології. З грифом Мінвузу СРСР видрукував перший в країні навчальний посібник «*Методологія геологічної науки*» (1985). Нарешті, варто зазначити оригінальні науково-популярні монографії вченого: «*Біля джерел життя на Землі*» (1979); «*Геологія і науковий світогляд*» (1990); «*Природа і етнос*» (1994).

Наприкінці 1996 р. опубліковано оригінальне двокнижжя проф. С.А. Мороза «*Історія біосфери Землі*». В цьому творі є намагання автора узагальнити та синтезувати сучасні новітні уявлення про сутність тих чи інших своєрідних природних об'єктів і систем. Слідом за В.І. Вернадським вчений підкреслює виключну складність феномена біосфери і демонструє, наскільки багатограним і всеохоплюючим є цей феномен природи: біосфера Землі, мегабіосфера, біосферний рух (матерії), біосферний процес, біосферне мислення, біосферна культура, біосферна політика, біосферологія і т.п. Двокнижжя вченого чітко окреслює програму нової навчальної дисципліни, яка адресується студентам геологічних, географічних та інших природничих та гуманітарних факультетів.

У відгуку акад. НАН України І.І. Чебаненка у зв'язку з цим наведено: «...Ваша творча енергія і постійні наукові пошуки були прикладом для багатьох із нас. Особливо хочемо відзначити вихід із друку 2-х Ваших монографій під назвою «*Історія біосфери Землі*», які є теоретичною та методологічною основою нового напрямку геологічної науки – геологічної екології. Ці дві книжки мають остаточно переконати всіх у тому, що саме Ви є сьогодні провідним знавцем питань стратиграфії та історичної геології нашої планети Землі. І якби не було всіх інших Ваших робіт, то тільки ці дві дають нам підставу для твердження, що ви достойний бути обраним дійсним членом (академіком) Національної академії наук України. І ми сподіваємося, що академіки НАН України врешити-решиють це і віддадуть Вам таку честь».

Стаття надійшла

27.02.2017